

HAGYOMÁNY

Az elemi iskolai oktatás helyzete a reformkori Nógrádban

„Engedelmet kérek tekintetes uram, de van annak már huszonöt esztendeje, hogy nálunk nincs iskola... Én is iskolamesternek jöttem ide, de akkor még nem tudtam magyarul, a tanítványok ellenben tótul nem tudtak, ámbar én bizony nem kíméltem a botot. Akkor aztán határozni méltóztatott a tekintetes úr, hogy az iskolamesteri díjat húzzam ugyan a falutól, de érette inkább ispánkodjam, mivel a parasztyerekek nyáron úgysem akartak iskolába járni, télen pedig meghűtötték volna magokat. Azóta az iskolaházban bögölyöket tartunk”

Ez az idézet nem hiteles történeti forrás, hiszen Nagy Ignác mátró szatirájából származik. A *Népiskolai vizsgálat* című írás 1848-ban jelent meg, s ebben Hátráldy Ivó fölresúr — milyen jellemző név! — ispánja számol be így a falu iskolájának helyzetéről.

S hogy ez a szatirra mennyire a valóságon alapult, arra válaszunk egy nógrádi levéltári forrást 1833-ból, amelyben a hugyagi iskoláról adnak tömör jellemzést: „Hugyag, tiszta magyar helység, van benne mind iskola, mind tanító, de sem a szülők, sem a gyermekek nem kedvelik az iskolát. Télben 10, nyárban 4 tanítvány vagy, kik fejenként egy váltó forintot tartoznának ugyan fizetni, de nehéz rajtok megvenni. A tanítónak más jövedelme nincs”.

Több települést is összeirtak akkor, de sehol sem mutatkozott szebb kép. Nem véletlen, hogy erre a felmérésre sor került, hiszen a reformkori politikai-nemzeti mozgalmak irányítói tudták, hogy az iskolai oktatás helyzete, színvonala és eredményessége döntően meghatározza a küzdelemben részt vevők aktivitását és így a társadalmi harc alakulását.

A javítás módozataira országsszerte különféle elképzeléseket dolgoztak ki. Nógrád megyében a Nógrádi Nemzeti Intézetet hozták létre, amely 1831. Szent György hava (április) 28-án alakult meg. Az elképzelés azonban nem új. Már 1826-ban bizottságot küldtek ki: vizsgálják meg, miként lehet a magyar nyelvhasználatot terjeszteni a megyében. A kibővített bizottság végül is 1831-ben javasolta az intézet létrehozását.

Az iskolai oktatás helyzetének kérdése ettől függetlenül korábban is felvetődött. Mocsáry Antal 1826-ban megyei monográfiájában a sok-sok tennivaló között az oktatás hiányosságai miatt is panaszkodott. Javasolta például új és jó iskolák létesítését („egy jó iskola felállítása sok jót szül, mert ezáltal az ifjúság szerentes neveltetése, a tudományokban való előlépése, a maga jobb alkalmaztatása fog eszközölni”), a tanítók helyes kiválasztását és képzését, fizetésük rendezését („hogy ne kintelenítenek fogyatkozások miatt élelmekről magok gondoskodni”) stb.

A bizottság a magyar nyelv terjesztésében legfontosabbnak az iskolai oktatás helyzetének javítását tartotta. Felvetették, hogy „minden rendű és helyzetű” polgár gyermeke kapjon teljes iskolai ellátást és elsősorban magyar nyelven (de nem feltétlenül azon!). Először a falusi iskolák állapotán kell változtatni. Ne csak a nyelv tanítása váljék hatásosabbá, hanem minden más tárgy is, amelynek segítségével a későbbiekben értelmes, a gazdálkodást értő felnőttek lesznek a gyerekekből.

Továbbá javasolták tanítói kézikönyvek, azaz tankönyvek szétosztását. Ezeket csak a tanítók kapják, mert azt minden gyereknek adni „felette költséges lenne”, s oldja meg így a tanító a feladatok elvégzését. Ezek a könyvek egyszerűek és világosak legyenek, „hogy azokat a gyengébb oktatók is felfoghassák”. (!) Javasolják külön tanítóképző létrehozását, hogy mind jobban képzett tanítók mehessenek a falvakba „nehéz, de szent hivatalukra”.

Olvasható az előterjesztésben még az is, hogy az oktatásban kitűnő tanítókat meg lehet jutalmazni. Ugyanakkor szükséges városnapra iskolák felállítása is, hogy a gyerekek ismeretei megmaradjanak. Sőt a testnevelés és a zenei nevelés bevezetését is felvetik.

A küldöttségnek ezen javaslatai már önmagukban is képet adnak az oktatásról, hiszen amiről szólnak, az nincs meg a megyében, tehát az oktatási helyzetkép egyértelműen negatív.

A következő évek eseményei sem szíverítőbbek. A bizottság előterjesztése nyomán, s az intézet életének beindítása után elhatározták, hogy a falusi iskolákról összesítést készítenek, s ennek alapján határozzák meg a további teendőket. E felmérés a szokásoknak megfelelően rendkívül lassan folyt, s csak 1834-ben tudták az eredményt közzétenni. De addig persze történt egy s más. Például 1832-ben pályázatot írtak ki a megyei tanítók között tankönyvek írására. A beérkezett munkák nagy része „sok jó akaratot, de kevésbé sok tehetséget tanúsított”, ám azért akadt közöttük egy-kettő, amellyel lehetett érdemben foglalkozni, ha inkább a hasonló jelle-gű országos pályázattól vártak is eredményt.

Ugyanakkor felkérték a tanítókat, tegyenek javaslatokat a tanítás elmaradott állapotának megszüntetésére is. Krupetz István denzegei tanító 1833-ban például ezeket tartotta fontosnak: a tanítói hivatást válasszák el a nótáriusságtól (jegyzőségtől), mert egész embert kívánó hivatás ez: a gyerekek csak novemberben kezdenek iskolába járni, de már februárban kiveszik őket a szülők: éppen ezért a gyerekeket tizenhárom éves korig kell iskolába járatni, s amelyik szülő ezt nem teszi, illetve korábban kiveszi a gyermekét, azt meg kell büntetni.

1833-ban Kubinyi Ferenc poroszországi úttjáról húsz kézikönyvet hozott haza mutatóba és tapasztalatairól terjedelmes tanulmányban számolt be, kiemelve az elemi oktatás azon területeit, amelyeken nálunk változtatni kellene. Ugyanezen években szétosztották az iskolák között 741 db ábécéskönyvet és megjutalmaztak több iskolai tanítót Abelova, Divény, Nagyoroszi, Balassagyarmat, Kékkő, Nógrád, Nógrádsáp, Keszeg, Mohora, Kálló és más településeken.

1834-ben végre ismertették a felmérés eredményét. A tanítási időt vizsgálva az alábbiak derültek ki:

12 hónapig tanítottak	7 helységben	265 tanulóval
11 hónapig tanítottak	10 helységben	406 tanulóval
10 hónapig tanítottak	24 helységben	1397 tanulóval
9 hónapig tanítottak	3 helységben	84 tanulóval
8 hónapig tanítottak	10 helységben	414 tanulóval
7 hónapig tanítottak	20 helységben	752 tanulóval
5–6 hónapig tanítottak	161 helységben	5712 tanulóval
4 hónapig tanítottak	11 helységben	309 tanulóval
3 hónapig tanítottak	2 helységben	125 tanulóval

A kép egyértelmű. A felmért 248 iskola közül 161-ben, tehát az iskolák 65 százalékában az oktatás mindössze öt-hat hónapig tartott. A részletező kimutatás itt összevont két időhatárt, de a túlnyomó többség ezen belül öt hónapig járt iskolába. A tanulók száma 9464, s ebből 5712 (azaz a többség — 60 százalék) alig járt iskolába, hiszen az öt-hat hónapos tanítási idő alatt igen kevés ismeretet szerezhetek, ismerve a tanítás körülményeit.

A tanítók helyzetét is vizsgálták. Csak 64 helyen kaptak tisztes fizetést, másol a szülők juttatnak rendszeresen minimális pénzt, de inkább természetben fizetnek. Az is kiderült, hogy a települések közül hatvanhárom helyen nincs iskolaépület, a tanítás a tanító lakásában folyik, olykor ötven-hatvan gyermek is összehúfolódik annak szobájában. (S ha ehhez hozzáteszük, hogy mindössze tizenegy helységben volt képesített tanító, a többiben kántorok, jegyzők oktatták a gyermekeket, akkor az elemi iskolai oktatás helyzete tisztán áll előttünk.)

A Nemzeti Intézet által javasolt tennivalókból a további negatívumok is előtűnnek. A felügyeletre vonatkozóan előterjesztik, hogy minden anyagyházi kerületben egy iskolai bizottságot kell létrehozni, amely áll a földesúrból, a papból, a tanítóból, a Nemzeti Intézet képviselőjéből, s még néhány helybeli „érdemesebb lakosból”. (Alsósztrégován 1836-ban például ezek lettek a tagjai: Molnár Mihály plébános, Verner Bálint tanító, Baros Dienes táblabíró. Ez a bizottság írta össze a tanköteles gyerekeket — hat-tíz éves korúakat — és gondoskodna az iskolába járatásukról. Felügyelne az oktatás rendjére, előrehaladására.)

Csak képzett tanítót kell alkalmazni — javasolja az előterjesztés a felmérés alapján. Ezért szükséges megszervezni az említett tanítóképzőt. A kétéves időtartamú képzőbe a tizenötödik életévüket betöltött fiúkat lehet felvenni. Félévig saját költségükön tanulnak, utána az intézet ad ösztöndíjat, de ebben az esetben a végzeteknek meghatározzák, hová kell menniük tanítani. A „prepák” tantárgyai az első évben „számolás és számvetés, természet történelme, physica, moral, polgári kötelességek, honi és egyetemes történelm, földleírás”, a második évben „mérés, építés és műszer tudományok ösmérvei, gazdálkodás ösmérveit összekötve a chemicanak elveivel, thecnológia, pedagógia”. Vagyis az elméleti képzés után a gyakorlati életben felhasználható és alkalmazott ismereteket kapják a növendékek, s ez jelzi a majdani tanítók további oktatási teendőit is.

Ha mégis képesített nélküli a pedagógus, akkor olyan kitűnő kézikönyveket kell biztosítani számára, mint amilyeneket Kubinyi Ferenc hozott Poroszországból: ezek „az olvasás, írás, forma rajzolás, szemléltető oktatás és elméleti gyakorlatok minden részét” tartalmazták.

A tanító fizetését a falu és a földesúr közösen és egy összegben fizesse. Tehát ne tanulónként kapja a fizetését, ne éljen létbizonytalanságban. Ugyanakkor adjon a földesúr jövedelemkiegészítési lehetőséget is pl. selyemtenyészés, gyümölcsfa-nemesítés, méh-tartás stb. A tanítói kiszolgáltatottságot jelzi, hogy mindezeket a földesúrral megkötendő szerződés tartalmazná, tehát állása, egzisztenciája a földesúr kezében lenne.

A fizetés egyébként elkésérítően kevés volt. 30 krajcárt ötvenegy helyen fizettek, 36 krajcárt hét és 40—51 krajcárt tizenöt helyen. Egyforintnyi fizetése ötven helyen volt a tanítónak, míg tizennyolc faluban 1 Ft 51 krajcár körül adtak. Ezek az összegyűjtött tanulónként értendő éves szinten! Ritka kivétel pl. Balassagyarmaton, ahol az evangélikus iskolában a tanító 2 Ft 30 krajcárt kapott, míg a katolikus iskolában 2 forintot. Az említett jövedelem-pótlásokra is volt példa. Karancsalján a fizetés mellé egy hold föld és egy kis darab rét is járt még, Patakon kilenc öl fa járandósága volt a tanítónak. (Mindehhez tudni kell, hogy a malac értéke ekkor 10 forint volt párjával, a bárány párjával 5 forint.)

Ugyanakkor szólnak a jutalmazásról is. Csak azokat a tanítókat díjazták, akik a magyar nyelv terjesztésében érnek el számottevő eredményt. Ennek is meghatározták az előfeltételeit pl. magyarul kérdezők, válaszolók, írják a gyerekek stb. (Ez akkor nemzeti követelmény: a magyar polgári állam kialakulásának egyik előfeltétele volt a magyar nyelv széles körű, minden oldalú használata.) Ez a kívánság a nemzetiség lakta helyeken sokszor szélsőséges formában csapódott le. Erre volt példa Nógrád megyében is, de a Nemzeti Intézet történetének ezen szakaszában sohasem zárta ki a vaglyosság esetét a tanítás nyelvében.

Az új iskolák építésével kapcsolatban javasolták a felmérés nyomán, hogy a helyi földesúr adjon ingyen telket az épülethez. Az építőanyagot — kő, vályog — biztosítsák a falu lakói közösen. A felekezetek együttesen hozzanak létre iskolát, ha még az nem lenne a faluban.

Maga a Nemzeti Intézet mindezekben viszonylag keveset tudott segíteni, hiszen sem túl sok pénze, sem jogalapja nincs a beleszólásra. Tudja biztosítani bizonyos iskolai tankönyvek beszerzését (1839—40-ben például kilencvenhat iskolába 3447 gyerek között kerestek 1500 abcéskönyvet osztottak ki), alkalmi és esetenkénti támogatást is ad az iskolák építésére, esetleg szegényebb tanulók felségélyezését vállalja, s időnként jutalmazza a tanítókat.

A felmérés során a tanulókról az is kiderült, hogy ezt a rövid idejű oktatást sem bírják végig. egy-két év múlva abbahagyják az iskolát, szükség van rájuk a házi és a mezői munkában. Nagyon örvendetes lenne, ha legalább hatéves koruktól tízéves korukig járnának iskolába évi nyolc hónapon keresztül, lehetőleg azonos napon és órában. (Október 1-től június 1-ig.) Ez utóbbit a helyi iskolai bizottság határozná meg. Ugyancsak ők ellenőriznék, kik járnak és kik nem az iskolába, s mi az oka a hiányzásoknak.

Ez volt a legégetőbb gond. Balassagyarmaton például 1835—36-ban a hat-tizenegy éves korúak közül negyvenegy családból hetven gyerek nem járt iskolába. Ezeknek a szülei valamennyien nemtelenek, azaz jobbgyok. Kilencvenöt családból százkilenc gyerek járt iskolába. Itt a szülők zömmel nemesek, iparosok.

Bánkon 1839-ben a tanítás október 17-től 1840. április 21-ig tartott. Varga János tanító keze alá a negyvenhat iskoláskorú gyerek közül mindössze huszonkettő járt iskolába. Hétéves volt két gyerek, kilencéves ugyancsak kettő, tízéves három, tizenegy éves tizenegy, tizenkét éves négy. A szülők foglalkozása: tizenkettő jobbgyok, öt zsellér, kettő juhász, három molnár.

Az adatok akkor lesznek igazán érdekesek, ha olyan ritkaságszámba menő iratot vizsgálunk meg, mint például a pohorellai iskola 1835—1936. évi hiányzási naplója. (Pohorella a szomszédos Gömör megyében volt. Valószínű, hogy véletlenül keveredett a napló a Nemzeti Intézet iratai közé, de az is lehet, hogy tapasztalatszerzésre kérték be. Ilyen jellegű nógrádi kimutatást nem ismerünk, de az eddigi tények kétségtelenül teszik, itt sem volt más a helyzet.)

A bejegyzések szerint a községben a tanítás novemberben kezdődött és áprilisban végződött. Csakhogy az áprilisi rovat mindenhol üres, s így a tanítás gyakorlatilag már márciusban befejeződött. A százöt fiú és nyolcvanhat leány nevét tartalmazó naplóból kiderül, hogy negyvenhatan soha, egyetlen egy alkalommal sem voltak az iskolában. A negyvenhatból harminc a lány. Rájuk valószínűleg nagyobb szükség volt otthon, a házimunkában, esetleg a kistestvér pesztonkájaként.

A hat-tizenegy éves korú gyerekek közül egy hónapig járt iskolába két gyerek, két hónapig tizenegy gyerek, három hónapig kilenc gyerek, négy hónapig tizenkilenc, öt hónapig pedig száznegy gyerek. Azonban itt sem teljes hónapokról van szó. Hiszen például a mindössze egy hónapig iskolába járó egyik diák is csak tizenhat alkalommal jött iskolába (délelőtt és délután volt rövid idejű oktatás), s a többiek is rendkívül nagy hiányzási számmal szerepeltek.

A Nemzeti Intézet felmérésében javasolják továbbá ún. „Gyermek-gyám intézetek” létrehozását. Ez amolyan falusi óvodaféle lehetne, amelyben egy asszony vigyázna a kisebb gyerekekre, hogy ilyen indokkal az iskolába járó testvérek ne maradhassanak távol a tanulástól. (Ez akkor megvalósíthatatlan volt.)

Ha mindezek ellenére sem tud eljutni a kisdíák az iskolába, akkor legalább a vasárnapi iskolába kell elküldeni. (Ez vasárnap, illetve ünnepnap délután kétórát oktatást jelentett.)

A zömében kétségtelenül pozitív tartalmú, reális javaslatok és intézkedések a vártnál lassabban hoztak eredményt. Az akadályoztatás egyik oka az egyház volt. Mind a katolikus, mind az evangélikus lelkészek akadályokat gördítettek az Intézet oktatást segítő munkája elé. 1836-ban kénytelenek voltak négytagú bizottságot kiküldeni, vizsgálják meg, mi lehet az oka ennek? 1838-ban Scitovszky János rosznyói püspökkel is tárgyaltak, s ekkor tisztázták véglegesen a félreértéseket. A püspök szerint a lelkészek, akik nem ismerték a Nemzeti Intézet céljait (vagy nem akarták, hiszen módjuk bőven lett volna), „a végrehajtók iskolai dolgokba avatkozásában az egyházi fennhatóság jogainak sértését látták”. Azaz az egyház

azonnal és határozottan fellépett a felekezeti iskolák érdekében, a polgári szellem jelentkezését egy pillanatig sem tűrte el. A püspököt sikerült azonban meggyőzni arról, hogy az Intézet szándéka nem ellentétes az egyház céljaival, s ezért az egyház — legalábbis ígérete szerint — támogatni fogja a Nemzeti Intézet ilyen irányú működését.

Amint Scitovszky szavaiból kiderült, az iskolák helyzetének javításában ők is előbbre akarnak lépni és javaslataik szinte teljesen megegyeznek a Nemzeti Intézetével, noha ettől eltérően kevésbé radikálisak, s csak felszíni metszést jelentenek, de mélyreható változást nem hozhattak.

Ezeknek a főbb pontjai a következők: össze kell írni a hetedik életévüket betöltött gyerekeket; a tanítók rendszeresen számoljanak be a kimaradások okairól; az iskoláztatás ideje három év legyen; a tanítás ideje hét hónap („a szegényebb szülőknek nyári időben gyermekeikre szükségük van.”); az iskolának legyen helyi lakosú gondviselője; a szegényebb gyerekek ingyen kapjanak tankönyveket a püspök ajándékaként (ettől függetlenül az Intézet is ad könyveket, például ebben az évben *Melczer Lajos: Népszerűleg tanító magyar nyelvész* című kézikönyvét és Edvi Illés Pál „koszorúzott” kézikönyvének több példányát); a tanítók fizetését megfelelően rendezni kell; évről-évről vizsgát kell tartani minden iskolában ahová a „földesurak, tisztviselők (értsd: iskolabizottsági) és szülők meghívandók.”; a tanítók által vezetett kimutatásokat évközben fel kell küldeni a püspöknek, hogy megítélhesse a tanítók munkáját; „az oktatás általában magyar nyelven tartani rendeltetett”.

Ez az, amit alig lehetett megvalósítani, hiszen a felső-nógrádi falvakban szlovák lakosság élt, s a tanítók is azok voltak. Divényben például a tanító nem tudott magyarul, s az ötvenhárom tanuló közül is mindössze hét tudott magyarul olvasni. Gácson azt jegyezték meg, hogy a tanító öreg, s magyarul keveset tud, s a harminc gyerek közül mindössze hat olvas magyarul. Persze akadt olyan település is, ahol eredményesebb volt a magyar nyelv oktatása. Nagylibercsén hatvanöt tanuló járt évente hat hónapig iskolába. (Háromöt esztendeig tanultak folyamatosan.) Itt a gyerekek közül „a nagyobbak magyarul olvasnak, írnak, könnyű nélkül tanulják a Sz. Históriaikat, s a Vgyéket a Kis Tükörből, s fordítják, a tanító magyar beszédét értik s arra felelnek is. Tanító szorgalma dicséretes”.

Az egyház célkitűzése, valamint az Intézet elképzelése nem gátolta egymást, s a Nemzeti Intézet további munkája elől is elhárultak az akadályok. Talán sikerült elérniük azt a céljukat, amit így fogalmaztak meg: „a köznép a magyar nyelv eszközén leendő tanítás által egyszerűsített erkölcsiségre neveltetnék, s midőn a nevelendékek magyarosíthatóknak, egyszerűsített hazaszerető polgárokká áldják meg”.

A Nemzeti Intézet haladó elképzeléseit csak az 1868. évi Eötvös-féle népoktatási törvény tudta részben megvalósítani.

Praznovszky Mihály

Lírai értékproblémák a XIX. század közepén

A XIX. század „történelmi élménye”, az egyéni sors világmozgások általi mozgathatóságának és mozgathatóságának átélése párhuzamos a tömegélménnyel: nem csak úgy, hogy a forradalmak és háborúk magukkal hozzák a tömegbenléteket, hanem abban az értelemben is, hogy az ipari fejlődés és a társadalmi-politikai centralizáció nyomán a kulturális élet is egyre szélesebb körűvé válik. Az újságok, folyóiratok nagy száma, a könyvkiadás adatai a XVIII. század óta tartó fejlődés hirtelen lendületvételéről tanúskodnak. Természetesen e folyóiratok és könyvek értéke változó és ez a tények kétféle szempontú értékelésére ad lehetőséget. Beszélhetünk elszélesedő tömegirodalomról és a kultúrigény örvendetes gyarapodásáról egyaránt.

E fejlődés természetesen Magyarországot sem kerüli ki, csak később éri el, kb. a reformkorral egyidőben. A reformkor — azóta is egyedülállóan — nagyszabású kísérlet tesz arra, hogy átalakítson egy több száz éves feudális-nemesi jellegű, merev értékrendet — szemléletmódot — életmódot; hogy átfordítsa az ellenkezőjébe, egy korszerű, Európához kapcsolódó, polgári életérzésbe, életvitelbe. (A kísérlet heroikusságát és egyedülvalóságát a magyar történelemben — jól érzékelteti a köznével értéktétele: a „reformkor” kifejezés egyértelműsége, alkalmazhatatlansága más időszakokra.) Kultúrátörténetileg tehát a reformkor harcként fogható fel, mely küzdelem mindkét szembenálló fele felvonultatja maga mellett az erre immáron kiválóan alkalmassá váló tömegkommunikációt. Ez szélesíti a pólusokon felsorakozó erőket: az ország valamennyi helyére eljuttatható nyomdatermekkel összhangot teremt a politikai életben részt nem vevők között, akik remekül formálhatók; életvitelük, világszemléletük, igényeik átalakíthatók. Az irodalmi folyóiratok, Almanachok számnövekedése, tendenciáinak elemzése, tartalmi, világnépbeli arculatuk vizsgálata külön tanulmányt igényelne. Pillanatnyilag csak a folyóiratokat a 40-es években megtöltő frói derékhatat vizsgáljuk. Ezt a táborot egységesnek tételezzük, hiszen vala-

mennyien a korábbi, főleg Bajza nevével fémjelezhető periódus értérendszer alapján nevelődtek.

A második vonal írói termésének vizsgálatához választott megközelítési mód: a jobb terminus híján „valódi” költészetnek nevezett művészet és a közhelyművészet szembeállítása; a közhely-nyelvi-tematikai-képi-gondolkodásbeli fogalmának bevezetése. A közhelyterminus meglehetősen tisztázatlan, határai elmosódtak, jelentéstartalma más fogalmakkal keveredik: a konvenciók, divatjelenések, a toposzok, a giccs közé sorolódik; sokszor szétválaszthatatlanul; leginkább pejoratív tartalommal.

Bérczy Károly és Csalomjai Pajor István elhelyezését koruk irodalmi tablóján a dolgozat a terminológiai kuszaság feloldásával együtt kíséri meg; költeményeik segítségével feltárva a közhelyköltészet tartalmi és formai jegyeit.

Némi fenntartással azt mondhatnánk, hogy a közhelyversek bizonyos szempontból alkalmasabbak a tömegméretű szemléletváltás kimunkálására. Eszközeikben, kérdésfelvetésükben, formájukban nem bolygatják meg a befogadó gondolatvilágát. Ha viszont szemléletük mégis újdonságot tartalmaz — a befogadó nem tiltakozik az ellen a jelen esetben polgárisult tartalom ellen, amit közvetlenül hónapról hónapra megtalál ezekben a folyóiratokban. Tehát, mivel a reformkor világszemléletj átalakulásáért vívott harca, társadalmi konszenzusa ezt lehetővé teszi, a pozitív póluson felsorakozó költők, akik az új világlátás szószólói, a közlítés átalakításában pozitív szerepet tölthetnek be.

Ez a polgári konvenciórendszer felhasználását jelenti, mely a költészet terén főleg a szentimentális-romantikus világlátás-érzelemvilág, valamint a direkt — és egyre nyíltabbá váló — aktuálpolitikai szemlélet tükröződését eredményezi.

Az irodalmi konvenció leglényegesebb vonása társadalomtörténeti helyiértéke: egy bizonyos kor, egy bizonyos osztályának művészetét hatja át, a kor önszemléletének, világlátásának állandó eleme. Minden, a korban létező befogadó számára azonos üzenetet közvetít. A szentimentális konvenciók a polgárság önmaga elismertetéséért vívott harcát, a romantika e harc győzelmét közvetíti a befogadó számára mégha az a polgári öntudat teljes hiányát mutatja is.

A szentimentális érzelemvilág, a polgári érzelmesség, mint a polgári életvitel, világszemlélet egyik legnagyobb hatású eleme; a romantikával keveredik, a romantikus stíus, témaválasztás színező eleme. A szívfájdalom kiemelését, a „szegény szív”, a „bánatban megrepedő” szív, a „sírás” motívumainak felsorakoztatását a szentimentalizmus bensőségének tulajdoníthatjuk. A szerelmes versekben fellelhetők a romantikus pózok éppúgy, mint a stilromantika a jelzők, képek használatában.

„A délceg napnak nincs olly
Lángroptú sugara
Az órjas tölgynek nem delibb
Villámos sudara
Mint milly derék a két iker”

(Csalomjai: Phylae nek szobra)

A szentimentális-romantikus életérzés elsősorban Bérczynél található meg — hitelesítése könnyű, ha egyéni sorsára, betegségére, szerelmi dilemmáira gondolunk.

A valódi művészi alkotások létrejötte sosem vizsgálható a költő szűk partikularitásának szintjén, az esztétika egyik alaptétele, hogy a művéssel kapcsolatban érdektelen a kérdés: mit gondolt alkotás közben, mi a célja a művel, milyen élmények hatására született a mű. A közhelyköltészet viszont mindig a mindennapi életben, mindennapi tudatban születik, mindennapi felhasználásra. A közhelyköltészet köznapi tudathoz kapcsoltóságának következménye, hogy a közhelyversek hitelessége is ennek szférájába tartozik. Alapfeltevéssünk, hogy a közhelyvers a partikuláris lét indíttatásából keletkezik — nincs okunk tehát kételkedni abban, hogy a vers átélte, a szubjektum minden esetleges fájdalommal hitelesített. Ám mivel a közhelyköltészet — éppúgy, mint a frázisgondolkodás — kész patentekben látja az életet — a kérdések sem sajátjai, nem az emberi lét kérdései, ezért a benne található átéltség nem költőileg hitelesíti a közhelyverset, csupán emberileg. Egy mindennapi ember mindennapi problémáinak, örömeinek átélése a befogadó számára ugyan megadja az öngazolás lehetőségét — az én is ugyanúgy gondolom-érzem — jóleső nyugalmat, de nem nyújt a katarzisznak semmiféle értelmében igazi katarzist, hiába tartalmaz esetleg a valódi költészettel azonos gondolkodásbeli elemeket.

Árulkodó részeket találhatunk e költeményekben, melyek a világlátásban gyökerező felületességet, kérdéskülönbséget fedik fel és ezáltal élesen megvilágítják a pózok felszínességet is.

„De nem, a végzés illy zord nem lehet,
Él a világnak alkotója,
Ki nem sújt villámával büntelent,
S a bünt igaz karával rója”

(Bérczy: Búhangok XV.)

Szintén felületes szemléletre vallana, ha ezt a gondolatot a reformkori optimizmus számlájára íránk: a tipikus *Búhangok* cím alatt egy ilyen passzus kizárólag az igencsak egyszerű látásmódot jelzi.

A romantikus stílus, életérzés át nem élt metaforákban, képekben halmozódik a versekben. Három költeményt emelhetünk ki példaként: Csalomjai *Hiába* és *Nőmnek* című költeményeit és Bérczy *Faniszka sírjánát*.

Ez utóbbiban a halál élménye ad alkalmat a „komor bú”-ra, nem saját szívfájdalmi. A *Faniszka sírján* nyilvánvaló párhuzamba állítható a *Cipruslombok Etelke sírjáról* Petőfi-ciklussal. A szentimentális külsőségeket őrző szituáció: a költő (aki elválaszthatatlan

a lírai éntől) a suhogó lombok között, harangszóan elandalodva, a sírhant fölött emlékszik vissza a kislányhoz fűződő kapcsolatára; valamint a tavasz virágainak és a sírnak szembeállítására, mely kézenfekvővé teszi a lány fiatalságának és a tavasznak az azonosságát — mindezek olyan átvett, az almanachlírásban sokszorosan felhasználható elemek, melyek a feldolgozottság, a végiggondolásra tett kísérlet nyoma nélkül képesek csak ábrázolni a mulandóság ke-servét.

A *Hiába* két tükörversszakból áll mindössze: az első egy minden elővigyázat ellenére csapdába repülő madarat jelenít meg — a második (és ezt az olvasó előre megjósolhatja) a szerelem elkerülhetetlenségét, kivédhetetlenségét hirdeti. Az egyszerű analógiás gondolkodás teszi közhellyé, rövidsége és egyszerűsége dacára túlbeszélt, sűrítés nélküli, terjengős darabbá a verset. A romantika a szentimentalizmustól az érzelmelek szabadságának követelményét vette át (vegyítve ezt a rokokó pástorkölteményeinek leegyszerűsített formáival), megteremti a szalonlírát, a polgári-biedermeier hangulat-költészetet. Tehát egyfajta közlítés is létrehoz az emberi lét kérdéseit megválaszoló, filozófiai indítatású valódi művészet mellett, ennek segítségével valósítva meg a kultúr hagyomány átalakítását.

A *Nőmnek* című Csalomjai-költemény már a romantika önmagán való túlhaladását mutatja. A romantikus festőiségkövetelmény minden eszköze megtalálható itt összesszűlvén: a vers szinte lefesthető — s ez esetben egy akadémizmusba hajló romantikus képet kapunk. Az „ifjúság örvényes folyóján” hajózó „kicsiny sajka”, mely a jövő „kéklő távolának sejtelmes kódé”-ben derengve feltűnő sorscsillag felé tart: végtelenségig konkretizált, sűrítés nélküli kép. A versnek „cselekménye” is van: a hős elveszíti három útitársát, a hitet, a reményt, a szeretetet, mikor az „örvényes folyó” hirtelen „vésszes hullámú vad tengerré” alakul; majd „néma csendű pusztaság”-ra vetődik, és végül asszonya által nyer megoldást élete, ki „üdvnek forrása lől”, általa tér vissza a hit, a remény, és a szeretet.

Ebből a vázlatos „tartalomismertetésből” két következtetés adódik. Egyrészt a költő saját példájával egy felszínes, a gyermekekkel megáldott frigyben minden sorsproblémát feloldó, a világ tényleges kérdéseivel nem szembesülő, sőt azokat elkerülő életmodell mellett tesz hitet. Ennek a világlátásnak a kifejtett formája a kispolgári gondolkodás és életmód.

A másik, itt szintén csak megemlíthető tanulság az akadémizmus és a romantikus közhelyrendszer összeforrottsága: a megmerevedés bizonyos képalakítási, stílári követelmények kánonná válása az akadémikus stílus alapját képezi.

Csalomjai Bérczynél sokkal inkább hajlott az alkalmi, mégszemélyes életével sem hitelesíthető, mesterségszerűtől üzött költészetre, így a kor közhangulatához jól alkalmazkodva, bőven írt rutinszerű, de politikai töltetű szatírákat, epigrammákat. Szatírái a vármegyei igazgatszolgáltatás önkényét, a hősiséghez ragaszkodást, a határtartóság nehézségeit gúnyolják; az utóbbi két téma a megvegyülés Aranyánál is fellelhető formájában jelentkezik, mely hálás terep a nemesség maradiságának kigúnyolására. Csalomjai másik kedvelt műfaja az epigramma. A rövid, csattanóval frapánssá tett versek közel állnak az alkalomra rögtönzött, a költő mesterségszerű tudását próbára tevő, költői „melléktermékek” csoportjához. Mivel megírásuk eleve nem kíván gondolati erőfeszítést, csak egy-egy — akár átvett — gondolat rutinszerű formába öntését, a közhelygondolkodás egyik „adekvát” műfajává válhatnak. Jó példája ennek Csalomjai pályafutásán a Deák-magyarok sorozata. Egy-egy latin közmondást szembesít a jelen állapotokkal, legtöbb esetben azt mutatván ki, hogy kora nem alkalmas a morális tartás csúcsaként tisztelt római erények követésére. A közhelyköltészet, illetve a mindennapi közhelygondolkodás egyébként mindig is nagy vonzódást áru el a bölcs mondások, szállóigék, a sűrített gondolatok, életreceptek iránt.

A politikai színezetű epigrammák egy része Kölcsey modorában születik — közvetlenül a hon védelmében, a honszerlem erősítésének céljával — (jellemző egyébként, hogy kettő is hivatkozik személy szerint Kölcseyre). Megéneklie ezekben Csalomjai a tettek szükségességét, a reménykedést a szűk jövőben, a védegyleti mozgalmat egyaránt. Az epigrammák másik csoportja a gúnyversek sorozata: néha erőltetett szójátékok formájában, néha a tunya nemesi világ nevetségessé tételének szándékával, leginkább Petőfi nemesgúnyoló verseinek manírjait felhasználva.

Mint már szó volt róla, a közhelyköltészet kötődési rendszere többirányú. Részben a világlátásbeli konvenciókhoz kapcsolódik, részben a nagyközönség által képviselt mindennapi gondolkodáshoz, részben pedig a valódi művészethez. A valódi költészet, vagy akár a tudományos gondolkodás által a világ kímzó kérdéseire adott válaszainak átvétele az álköltészet egyik fontos ismérve. Természetesen nem a kérdéssel, nem is a helyzet bonyolultságával együtt történik az átvétel, hanem kiragadva az összefüggésekből — tehát meglehetősen lesüllyedt gondolatforgácsok ismétlésével, az egyértelmű igazságok felhasználásával. Különbségük nem tartalmi, a költői kommunikáció magasrendű közlésformái süllyednek le az álköltészetbe. Tulajdonképpen a valódi művészi kifejezésformák ihletlenül utánzására lelünk a közhelyversekben. Ennek oka az indítékban keresendő, abban a tényben, hogy a közhelyköltészet szoros összefüggésben áll a tömegművészet fogalmával, szerepe az átlag gondolkodású, átlagigényű széles olvasóközönség kielégítése. Ezért emelhető ki szórakoztató funkciója; nem bolygatja meg az irodalommal kapcsolatos elvárásrendszer szokatlan kérdésekkel, eddig nem ismert formai megoldásokkal. Ez az irodalomszociológiai szerep pedig független a költő egyéni jószándékától, érzéseinek tisztaságától.

Példánknál maradván, a politikai gúnyversek nagy része tart közvetlen rokonságot Petőfi *Pató Pál úr* című versével és az ebbe a

csoportha tartozó nemesi magatartást, úri Magyarországot gúnyoló verseivel.

„Szól a kakas hajnalt; virrad... ébredjünk haladásra
Hajnalt szól a kakas! ... Még van alunni idő!”

(Eltérő értelmezés)

Vagy az *Élmények Vasfejre* című hosszabb lélegzetű költeménye, melyben a vasfejűség a butaság szinonimája, s az igazi gúny az utolsó strófában jelenik meg:

„Dalljátok Vasfejt, ő vas kitűréssel az óriás
Korszellemmel küzd, s a csata eddig övé”

Am itt csak az alapötlet azonosságát ismerhetjük fel: a megvalósítás néhol erőltetett, azonos kaptafára készülnek az egyes epigrammák, nem tartalmazzák azt a nézőpontbeli változatosságot, ami Petőfi ilyen tárgyú verseit jellemzi. Hiszen azoknak mindegyike más-más szempontját emeli ki az egységes nemesi szemléletnek — elismerve ezzel az ellenfél komolyságát, az ellene vívott harc bonyolultságát. Gondoljunk csak a *Pató Pál úr*, a *Magyar nemes*, az *Okatoótáia* különbségeire. Ezzel szemben Csalomjai ugyanazt a szimplifikáló szemléletet érvényesíti valamennyi azonos tárgyú versében, a mi adott történeti-politikai szituáció átgondolatlanágából fakad.

Mukarovsky szerint a szubjektív önkény szerint egymás mellé tett — átvett, nem a költő gondolkodásbeli kinjaival hitelesített — képek, metaforák, gondolkodási sémák egy fontos tulajdonsága, hogy „nem mutat fel komoly erőfeszítést a világ birtokbavételére”. Ez az erőfeszítés, melynek művészi következménye az intenzív totalitásra törekvés, hiányzik a közhelyköltészetből. Formai következmények: a gyors, felszínes asszociációk, analízis helyett analógiák felsorakoztatása.

Ez legkönnyebben Csalomjai és Vörösmarty szembesítésével látható be. A romantika filozófiai töltetének torzulását figyelhetjük meg Csalomjai *Ember* című versét szembeállítván Vörösmarty *Az emberek* című költeményével. Nemcsak a végletes pesszimizmus hiányzik Csalomjai verséből, hanem alapvető megközelítésbeli különbség van közöttük. Vörösmarty számára az emberi nem örökké ismétlődő történetének teljességre törekvő ábrázolása a fontos, a totalitás áttekintése nyomán, gondolati küzdelem után jut el a „Nincsen remény” nyomatékosított gondolatához:

„E szóban: ember, menny van és pokol,
Fenséges üdv és gyilkos kárhozat;
Ember-kebelben istenség honol
Vagy ördög, aki kéjjel tesz rosszat.

Igy van különbség, s volt mindenkoron

A szerteágazó emberfaj között

Egyenlőség tán lesz még egykoron?

Igen, ha majd a sírhant elfödött.”

Ez Csalomjai veresének első és utolsó szakasza. Első olvasásra is kiviláglik, hogy itt egy köznyelvi sztereotípiát kapott megverselet. Ha pedig hozzátesszük, hogy a két strófa között még tíz taglalja ezt az egyetlen gondolatot, akkor meg kell állapítanunk, hogy egy toposznak: az emberi természet ambivalenciájának felületes átvételéről, igazi kérdésként meg nem válaszolt, csak az egyes ezt illusztráló elemek egymás mellé állításával megszerkesztett versről van itt szó, melynek fatalizmust megcsillogtató befejezése esetlegesen vágja csak el a hosszan húzódo ellentételtárt. Ez egyben a toposz és a közhely különbségére is rávilágít: a toposz — nevezetesen bár archetípussal, ősmotívummal, állandósult elemekkel — alapanyagául szolgál mind a közhelyeknek, mind a remekműveknek. Egyértelműen tematikus fogalom, megjelenésének értékét a feldolgozás korhoz és gondolkodói erőfeszítéshez kötött, tehát nem tematikus elemzése világíthatja csak meg, önmagában „örök emberi” témák, gondolatok megénekélése meg nem jelent értéket.

A *Gondolatok a könyvtárban* a filozofikus töltésű líra egyik igen ismert példája, Csalomjai *Emberi nagyság* című versezetével csak egy ponton rokonítható. Az előzőhöz hasonló, hosszú leltár végén — mely az emberi erő győzelmét hivatott lefesteni a természet felett — némileg váratlan szkepszis ömlik el az utolsó strófákon: mindez csak utánzás, teremteni soha nem fog tudni az ember, hiábavalónak bélyegezhető tehát minden látszólagos győzelem. A közhelynek újabb jellemzője ragadható meg ezen a ponton: Vörösmartynál gondolati küzdelmet hordozó versei egész életművén átvonuló, összefüggő ívet alkotnak. Csalomjai minden filozofikusnak, „mélynek” szánt verse megreked az alkalmiság szintjén, mivel teljesen esetleges ennek, vagy egy más témának a felbukkanása.

1849 után a számadás, az önvizsgálat igénye szülte Arany *Koldus-énekét*. Tematikájában hasonló Bérczy *Két béna* című verse. A hasonlóság itt véget is ér. Míg Aranynál a kolduló hadi a forradalom-szabadságharc hagyományainak őrzése vagy megtagadása kérdésé veti fel, a hibákkal való szembenézés kötelességét közvetíti, addig Bérczy megmarad a külsőségeknél. Sőt már a szemléletbeli giccs határát súrolja. Az átmenet figyelemreméltó: Aranytól és Bérczynél két különböző magatartásformát látunk. Az egyik szituáció: a borban feledést kereső, csak a kocsmában nyughelyet lelő, a meglátogatott házából kutyával kikergetett koldus urakat vádló, hangulatában kuruc nóátak idéző képe. A másik egy idillire kozmetikázott ábrázolás. Az öntudatos, koldulni szegényellő hadfiak, akikre büszke az ország, kérniük sem kell, mindenki ellátja őket, saját bajának érezve ifjú életük kínját. A harcoknál sincs vádoló, számonkérő színezetük, szó sem esik a számvetésről, kizárólag a pirosapokás zászlóalj büszkesége, a győztes csaták említése marad. A giccs egyik alapvető jellegzetessége a világtép hamissága, a megnyugvás sugallata, amit a befogadó felé közvetít. Ezért vizsgálható a szemlélet, a befogadó, a megnyugtató igény felől. Ez a valódi kér-

déseket elmosó, azokat a tudatból kikapcsoló, egy gondolati ugratással valami hazug egységgel, idillel helyettesítő vers már nem a közhely, hanem a giccs útját járja. Az út vége Lisznyai *Palóc dalainak* paraszt- és hazaszemlélete:

„Édes hazám ne légy olyan szomorú, —
Jó az isten, majd eloszlik a ború:

A sötét felhőből a nap

Szépen kigyúl,

S rád az áldás, béke csendes

Esője hull.”

Vagyis a kérdések átéltség nélküli, vagy ismételt fölvetése helyett a kérdések elhallgatása, vagy hazugságba fordítása.

Mivel a közhelyköltészet patentkérdésekkel és -válaszokkal dolgozik, ezek pedig elhallgatván saját háterszágukat, atomokként, összefüggés nélkül kerülnek át a magas művészetből, egy-egy elem, motívum teremti meg a hangulatot a közhelyversekben. Ez az egy elemre építettség — körítve a köznapi indíttatás nyelvi következményével, a köznyelvi sztereotípiákkal, a nyelvi redundáns elemekkel — teremti meg az átmenetet a giccshez, hiszen ez könnyen eredményezhet szenvedély ábrázolása helyett szenvedést. A közhelyköltészet lefelé csúszásának, giccshez kötődésének útja fedezhető fel ebben.

A három értékstádium közvetlenül megfigyelhető Petőfi *Megy a juhász számáron*, Csalomjai *Hűsvét hétfő* és Lisznyai *XXVI. palóc dala* elemzésével. A szerelmes parasztleány megérkezik mátkája házába és halva találja a leányt. Az ekkor támadó érzelem Petőfinél a keserűség, a hiábavalóság érzete, az elkeseredés az életnek való kiszolgáltatottság miatt. Megdöbbentő erővel sűrűsödik a nyolc rövidke sorban a társadalmi helyzet, a boldogságra kapott egyetlen esély elvesztése. A Csalomjai-költemény ezzel azonos alaptémája higitva van a népiesség eszközeivel megjelenített népszokásrajzzal. A férfi érzése nem keserűség, hanem bánkódás a hozzánk közel álló ember elvesztésén. Lisznyainál már a halál ténye is eltűnik, a kedves lány csak beteg, ami még inkább hangsúlyozza szépségét. A fájdalom helyett az aggodás marad: sőt a témából következő, élettel való szembenézés lehetősége torzul éppen az ellenkezőjévé az utolsó strófában:

„Üzenek a nyíló hajnalnak, rózsának,
Mihamarabb nyíljon-ki haván orcájának
Meggérek fűt, fát, e beteg angyal vegett
Ah! Hogy adjon neki erőt egészséget!”

Bár az 1849-es korszakhatár Csalomjai költészetében nem meghatározó jelentőségű, Bérczy elhallgatása is fokozatos, nem kapcsolható egy dátumhoz, mégis a reformkorban pozitív töltetű gondolatokat, konvenciókat közvetítő közhelyköltészet a reformkori harc képzetének átalakulása miatt szükségszerűen eltorzul. Ennek egyik útja az 50-es években Lisznyai működése, tehát a közhely giccsé silányulása. A *Palóc dalokban* a népiesség konvenciójának — mely a reformnemzedék számára az ön- és világszemlélet szoros, *tartalmi* tartozéka volt — népiséggé, divatként propagált tájköltészeté süllyedése.

A másik út Csalomjaié: a kilúgozott, kiürült alkalmi verselés sokáig elhúzódó — még a századfordulón is formai és irodalompolitikai problémákat okozó — jelenléte a magyar irodalomban. A Pajorté, gondolat nélküli versezetek egy része a továbbélés, a megőrzés jelen esetben talmi csillogásával hivatkozik. A *Nőmnek* elemzésében látható volt a romantikus világlátás, stílus túlélése, másrészt pedig a 40-es évek epigrammáinak tartalma is eltorzul. Alkalmi, dicsőítő versek ezek, a reformkor Széchenyit, Kölcseyt politikai töltéssel emlegető darabjai helyére lépnek, most már óda formájában, címzettül pedig Apponyi gróft, vagy Erzsébet királynét választva. Műfaji, tematikai torzulásának belátásához elég csak gyűjteményes kötetének tartalomjegyzékét végigolvasni: *Oda az ipolysági Casino-együtt felszázados ünnepére*, *Oda a balassagyarmati dalegyütt zászlóavató ünnepén*, *Király könnyűje az elpusztult Szeged fölött*, *Üdv a királynak a balassagyarmati nagy hadgyakorlaton*. A címek elárulják a korábbinál sokkal erősebb alkalmi indíttatást és a társadalombíró célt helyén megjelenő lojalitást.

Szatírákat ekkor is ír, de ezek általános témákat (a börtönrendszert, a „mi korunkat”) próbálják nevezetessé tenni, minden konkrét politikai utalásrendszer nélkül. Epigrammái pedig a polgári értékrendet, gondolkodásmódot, buzdító tendenciát képviselő reformkori darabokkal szemben üres rutinná süllyednek:

„Elméletben a parlamenti kormányzásforma a legjobb,
Ám a gyakorlatban cselre, vizsálya anyag.”

(Parlamenti kormányzás)

Vagy ami még rosszabb: a gondolkodásbeli restség, önteltség két legendás témájában lel rá régi gúnyos, ironikus hangnemére. A *Leszármazásunk* című versében a darwinizmus majomelméletét állítja céltáblájának, a *Lapp-atyafiságban* pedig satírája tárgya a „halszág rokonság” és annak hírdetői.

E néhány példa is jól szemlélteti, hogy a reformkori tendenciák kiüresedése révén a giccsé válás mellett a közhelyköltészet másik útja az abszolút lojalitás, az átvett kérdések patentválaszáról is lemondva, igazodás a kérdésnélküli, magabiztos, kiegyezéses Magyarország konzervatív, merev szellemiségéhez. Ezt éppen a „világ birtokbavételére” tett kísérletek hiánya teszi lehetővé. A társadalmi konszenzus megváltozása megfosztja ezeket a közhelyverseket időleges pozitív szerepüktől a közizlés kimunkálásában, ezáltal alacsony színvonalon úzótt mesterember-munkává válnak.

Kolta Magdolna